

Rooman kylpylöiden nousu ja tuho

Pekka T. Heikura

Rooman valtakunnan julkiset kylpylät olivat vuosisatojen ajan roomalaisen kulttuurin ja kaupunkielämän tärkeimpiä tuntomerkkejä. Keisariajalla, erityisesti 100-luvulla jKr., kylpylöitä rakennettiin käytännöllisesti katsoen jokaiseen kaupunkiin. Kylpylöiden rakentaminen oli ensimmäisiä toimenpiteitä, kun uusia kaupunkeja perustettiin. Niitä rakennettiin myös legioonien varuskuntiin Tonavalle ja Reinille.

Julkiset kylpylät olivat merkki valloitetujen alueiden roomalaistumisesta. Roomalaisten kylpylöiden raunioita löytää kaikilta Rooman valtakunnan alueilta, Syyriasta Espanjaan, Pohjois-Afrikasta Tonavalle ja Reinille. Erityisen kuuluisia ovat Rooman suuret keisarilliset termit. Näistä jättiläismäiset Caracallan termit ovat hyvin säilyneitä. Kylpylöiden raunioista on luotu kuva niissä vallinneesta ainutlaatuisesta loistosta; ne olivat merkkejä roomalaisten vauraudesta ja hyvinvoinnista.

Kylpylät olivatkin epäilemättä roomalaisen arkkitehtuurin huippusaavutuksia. Mutta ne olivat paljoa muutakin. Julkiset kylpylät olivat eräänlaisia sosiaalisia keskuksia, tärkeitä kansan kohtaamispaikkoja, joissa vierailivat kaikki kansankerrokset statuksesta riippumatta, niin eliitin jäsenet kuin köyhät ja orjatkin. Niissä paitsi ylläpidettiin tervettä ruumista (*corpus sanum*), hoidettiin myös tervettä sielua (*mens sana*). Edellisessä ominaisuudessa kylpylät toimivat eräänlaisina terveyskeskuksina, joissa kansa puhdistautui, hoiti kuntoaan, torjui ja paranteli kylpemällä sairauksia. Kylpylöiden kansanterveydellinen merkitys oli varmasti huomattava. Henkisten tarpeiden tyydyttämiseksi varsinkin suurissa keisarillisissa termeissä oli kirjastoja, luentosaleja, teattereita, musiikkihuoneita ja tiloja runouden harjoittamista varten. Kylpylöiden merkitystä ajanviettopaikkana ja viihdykkeenä tuskin voi aliarvioida.

Julkiset kylpylät säilyttivät asemansa valtakunnan läntisissä osissa kansainvaellusajalle,

400- ja 500-luvulle, saakka. Itä-Roomassa kylpyläelämä kukoisti pitempään, 600-luvulle saakka. Valloitetuun Bysantin itäosat 600-luvulla, arabit ottivat omakseen roomalaisen kylpylän, säilyttivät sen läpi keskiajan ja siirsivät sen aikanaan turkkilaisille.

Roomalaisen kylpylän synty

Antiikin lähteissä kylpylöistä käytetään tavallisesti termejä *bal(i)neum*, *balnea*, *balneae* ja *thermae*. Antiikin aikana näistä termeistä ei ollut kuitenkaan mitään selkeitä määritelmiä. Nyky-tutkimuksessa termejä on käytetty myös eri tavalla (Heinz 1983; Nielsen 1991; Carcopino 2001). Inge Nielsen on käyttänyt tutkimussaan seuraavaa jakoa. *Thermae*, ”termit”, oli tavallisesti suuri, monumentaalinen, laitos, jossa oli kylpylärakennus ja urheilukenttä (*palaestra*) sekä joskus myös huoneita henkisiä harrastuksia varten. *Balnea* oli kooltaan ”termejä” pienempi julkinen kylpylä, eikä siinä ollut urheilualuetta. *Balneae* kuvaa taas kylpylää, jossa oli osastot sekä miehille että naisille. *Bal(i)neum* oli pelkästään yksityiskäyttöön tarkoitettu kylpylä.

Roomalaisilla oli siis kahdenlaisia julkisia kylpylaitoksia: pelkästään kylpemistä varten tarkoitettut laitokset ja näitä tavallisesti suuremmat ”termit”, joissa paitsi kylvettiin myös urheiltiin ja hoidettiin henkisiä tarpeita.

Erityisesti Pompejissa tehtyjen arkeologisten tutkimusten perusteella on katsottu, että roomalainen kylpylä kehittyi sille ominaiseen muotoonsa vähitellen Campaniassa 1. vs:lle eKr. mennessä. Roomalaisten kylpylöiden edeltäjinä voidaan pitää kreikkalaisten julkisia kylpylöitä (*balaneion*, *balaneia*) ja henkistä ja ruumiillista kasvatusta varten perustettuja laitoksia, *gymnasiumeja* (*gymnasion*, *gymnasia*). Roomalaisten omalla varsin vaatimattomalla ja primitiivisellä kylpytraditiolla oli tuskin mitään vaikutusta kehitykseen (Nielsen 1991).

Olenmaisissa piirteissään roomalainen kylpylä oli valmis Augustuksen hallintokauden alkuun mennessä. Tällöin kylpylöihin kuului vaihtuhuone (*apodyterium*), kylmä huone (*frigidarium*), jossa oli kylmävesiallas (*piscina*), haalea huone (*tepidarium*), kuuma huone (*caldarium*) kuuma-vesialtainen sekä tätäkin kuumempi laconicum (myöhemmin *sudatorium*). Nämä osat olivat sekä termeissä että balneoissa (*balnea*). Termeihin kuului lisäksi urheilualue (*palaestra*) ja muita huoneita. Roomalaisen kylpylän tärkeimmät keksinnöt, ns. hypokaustilämmitys, ontto lattia (*suspensura*), tulipesä (*praefurnium*) ja ontoista putkista (*tubuli*) rakennetut seinät kehittyivät ensimmäisellä vuosisadalla eKr. Lisäksi betonin käytön lisääntyminen helpotti suuresti roomalaisten kylpylöiden rakentamista (*Eschebach* 1979; *Heinz* 1983; *Nielsen* 1991).

Erona kreikkalaisiin kylpylöihin olivat roomalaisten suuret lämmin- ja kylmävesisaltaat, joissa oleskeltiin yhdessä ja joihin voitiin upottaautua kokonaan. Kreikkalaiset olivat tyyppillisesti peseytyneet kuumassa istumakylvyssä pienissä yksilöllisissä ammeissa. Yhteiskylvyn lisäksi uutuutena roomalaisissa kylpylöissä olivat asteittaiset lämpövaihtelut eri huoneissa. Kylpyläkierroksella käytiin kylmässä, lämpimässä, kuumassa, lämpimässä ja lopuksi kylmässä. Tätä vaihtelua ei kreikkalaisessa kylpylässä ollut.

Voidaan todeta, että roomalainen kylpylä erosi myös radikaalisti suomalaisesta saunasta peruseriaatteeltaan. Suomalaisessa saunassa lämmitys tapahtuu asentamalla kuuma kivikiuas löylyhuoneeseen. Hikoilua tehostetaan kuumalle kiukaalle heitetystä vedestä nousevalta vesihöyryllä. Roomalaiset käyttivät sen sijaan lattian ja seinien pintalämmitystä, josta lämpö säteili huoneen sisälle ja sai kylpijät hikoilemaan. Pintalämmityksen saivat aikaan tulipesästä pilarien varaan rakennettuun onttoon lattiaan ja onttoihin seiniin ohjatut virtaavat palokaasut. Lisäksi roomalaiset käyttivät lasitetuista ikkunoista tulvivaa auringon lämpöenergiaa hyväkseen. Caldariumissa voitiin saavuttaa ehkä 50 asteen, laconicumissa ja sudatoriumissa jopa 80 asteen lämpö (*Kretzschmer* 1953; *Hüser* 1976; *Nielsen* 1991).

Kylpemistavan kasvu

Kirjallisista lähteistä, inskriptioista ja arkeologisista löydöksistä voidaan päätellä, että roomalaiset innostuivat todenteolla kylpemisestä ensimmäisellä vuosisadalla eKr. Kylpemisen suosio

kasvoi entisestään ensimmäisellä vuosisadalla jKr. (*Fagan* 1999). Näinä vuosisatoina Roomaan rakennettiin ensimmäiset termit, Agrippan (19 eKr.), Neron (64 jKr.) ja Tituksen termit (v. 80 jKr.). Trajanuksen termit valmistuivat vuonna 109.

Kylpemiskulttuuri levisi edelleen Italiasta provinssihin ensimmäisellä ja varsinkin toisella vuosisadalla jKr. 100-luku oli sitten roomalaisen kylpemiskulttuurin kulta-aikaa. Viimeistään tällöin kylpemisestä oli tullut päivittäistä rutiinia roomalaisten keskuudessa koko valtakunnan laajuudelta (*Fagan* 1999).

Kuinka paljon valtakunnassa sitten oli kylpylöitä? Usein kirjallisuudessa on toistettu tietoa, että Rooman kaupungissa olisi ollut jo vuonna 33 eKr., Agrippan ollessa ediliinä, 170 kylpylää (*Vuorenjuuri* 1967; *Heinz* 1983; *Nielsen* 1991; *Carcopino* 2001). Tieto on kuitenkin väärä ja perustuu lähteiden virheelliseen tulkintaan. Luku 170 on peräisin Plinius vanhemmalta. Pliniuksen mukaan Agrippa järjesti ediliin virassaan Rooman kaupungissa lukuisia kisoja (*ludi*) ja 170 *balinea gratuita* (*Plinius NH* 36,121). Kohta on tulkittu siten, että kaupungissa oli 170 kylpylää Agrippan aikana. Esim. Inge Nielsenin mukaan Agrippa tarjosi ilmaisia kylpyjä kaupungin 170 kylpylässä (*Nielsen* 1991 s. 35). Uudemman, huolellisemman, piirtokirjoituksiin perustuvan tulkinnan mukaan *balneum gratuitum* on synonyymi *gratuita lavatiolle*, ”ilmainen kylpy”. Plinius kertoo siten vain sen, että Agrippa oli antelias: hän tarjosi runsaskätiselle kisoja ja ilmaisia kylpyjä kaupungin asukkaille. Kysymys ei ollut kylpylöiden lukumäärästä (*Fagan* 1999 s. 42).

Keisari Konstantinuksen aikana 300-luvulla Notitia Urbis Regionum mainitsee Roomassa 11 termiä ja 856 balneaa kaupungin 14:llä alueella (Notitia 14). Kuitenkin laskettaessa alue alueelta balneoiden luku nousee 967:ään. Lukujen dispariteetin syy on epäselvä (*Bruun* 1991 s. 74 viite 48). Ei ole kuitenkaan syytä epäillä, että Rooman kaupungissa oli tuohon aikaan satoja kylpylöitä. Kylpylöitä on täytynyt olla jo 100-luvulla huomattava määrä. Kaupungin väkiluku on arvioitu hyvin suureksi, nykykäsitys on noin miljoona asukasta (*Garnsey & Saller* 1987 s. 8). Toisessa suuressa kaupungissa, Syyrian Antiokiassa, mainitsee kronikoitsija Johannes Malalas yhdeksän roomalaista termiä. Eri lähteiden mukaan Antiokiassa oli 150 000-200 000 asukasta (*MacMullen* 1988 s. 228-229 viite 116).

Koko valtakunnassa kylpylöitä oli varmasti tuhansia; kaupunkien lukumääräksikin on laskettu noin 1000 (*Alföldy* 1986 s. 212). Lännessä kylpylöitä näyttää olleen erityisen paljon

Italiassa ja Pohjois-Afrikassa. Valtakunnan itäosassa erityisesti termejä oli silmiinpistävästi paljon Aasian provinssissa Vähä-Aasiassa. Siellä kehittyi kreikkalaisen gymnasionin ja roomalaisen kylpylän pohjalta erityinen kylpylätyyppi, kylpylä-gymnasion. Aasia-provinssin lukuisat termit olivat todisteita alueen kaupunkien suu-
 resta väestömäärästä ja vauraudesta (Nielsen 1991 s. 105).

Valtakunnan suurimmat kylpylät olivat Rooman kaupungissa. Trajanuksen termien pinta-alaksi palaestra mukaan lukien on laskettu yli kymmenen hehtaaria (103 950 neliometriä) (Nielsen 1991 C. 4). Caracallan termien pinta-ala oli yli 11 ja Diocletianuksen suunnattoman suuren kylpylän koko yli 14 hehtaaria. Caracallan kylpylään on arvioitu mahtuneen kerralla 1600-2000 kylpijää. Diocletianuksen kylpylään on arvioitu mahtuneen samanaikaisesti jopa 3000 kylpijää (Heinz 1983 s. 114). Agrippan, Neron ja Tituksen termit olivat selvästi pienempiä laitoksia.

Myös provinseissa oli muutamia suuria kylpylöitä. Karthagon Antoninuksen kylpylän pinta-alaksi on laskettu palaestra mukaan lukien lähes neljä hehtaaria. Se oli suurempi kuin Agrippan (1 ha) ja Neron termit (1,57 ha). Idässä myös Vähä-Aasian termit olivat suuria ja vetivät koossa vertoja Rooman pienemmille keisarillisille termeille. Kokonaisuutena provinssien kaupunkien termit ja balneat olivat kuitenkin selvästi Rooman keisarillisia kylpylöitä pienempiä (Nielsen 1991).

Kuka sitten rakensi Rooman valtakunnan kylpylät? Garret G. Fagan on tutkinut (1999) valtakunnan kylpylöiden rakennusinskriptioita ja kokoamastaan otoksesta laskenut, että valtakunnan läntisissä osissa (lukuunottamatta Rooman kaupunkia) vain 23,2 prosentissa (45/194) eri rakennus-tapauksista kylpylöiden rakennuttajana ja korjauttajana oli keisari tai keisarillinen viranhaltija. Loput (149 eli 76,8%) olivat maakuntien autonomisten kaupunkien viranomaisten ja yksityisten henkilöiden rakentamia. Kaupunkien neuvostojen (*curiae*) ja heistä valittujen viranhaltijoiden osuus oli lähes puolet (96 eli 49,5%) uudisrakentamisesta ja korjauksista. Huomattava osa yksityisistäkin rakentajista (53/194 eli 27,3%) on identifioitu kaupunkien neuvostojen jäseniksi. Näyttää siltä, että ainakin valtakunnan länsiosassa kylpylöiden rakentamisesta, korjauttamisesta ja ylläpitämisestä huolehti pääsääntöisesti provinssien kaupunkien johtava kerros (*decuriones*). Keisari oli pääasiallinen rakennuttaja vain Roomassa.

Asklepiades ja kylpylät

Viimeistään 100-luvulla jKr. kylpemisestä oli tullut jokapäiväinen tapa roomalaisten keskuudessa kaikkialla valtakunnassa. Mutta miksi roomalaiset innostuivat kylpemisestä? Heidän oma kylpemiskulttuurinsa oli ollut varsin primitiivinen 200-luvulle tai jopa 100-luvulle eKr. saakka. Lähteet ovat niukkoja, mutta niistä voidaan päätellä, että roomalaiset pesivät varhaisina aikoina kuumalla vedellä keittiön vieressä sijainneessa vaatimattomassa pesuhuoneessa (*lavatrina*). Toinen puhdistautumistapa oli poiketa uimassa Tiberissä. Yhteiskylpyä ei tunnettu, perheenjäsenien ei ollut ilmeisesti sopivaa kylpeä edes keskenään.

Kenties eniten kylpemisen merkityksen lisääntymiseen roomalaisten keskuudessa vaikutti lääke-tiede, joka korosti kylpemistä sekä sairauksien ehkäisijänä että sairauksien hoitamisessa. Lääketieteen isän, Hippokrateen (460-377 eKr.), humoraalioppiin perustuvassa hoidossa kylpeminen kuului ruokajärjestyksen, lääkkeiden, kuppauksen ja suoneniskennän ohella keinoihin, joilla pyrittiin palauttamaan ihmisen organismin neljä perusnestettä (*humores*) tasapainoon. Sairaudet johtuivat Hippokrateen mukaan ihmisen organismin tasapainotilan häiriintymisestä (Margotta 1971; Forsius 2001). Hippokrateen opit tulivat roomalaisessa lääketieteessä tunnetuiksi ensisijassa Cornelius Celsuksen (n. 30 jKr.) ja Claudius Galenoksen (n. 129-200 jKr.) ansiosta (Yegül 1992 s. 353-54). Tällöin kylpeminen oli kuitenkin jo vakiintunut tosiasia roomalaisten keskuudessa (Fagan 1999 s. 93).

Hippokratesta paljon suurempi merkitys oli toisella kreikkalaisella lääkäriellä, Bithynian Prusasta kotoisin olleella Asklepiadeella ja hänen Demokritoksen atomiteoriasta johdetulla fysiologiallaan ja tautiopillaan. Asklepiades näyttää toimineen Roomassa vuosien n. 130-91 eKr. välillä (Fagan 1999 s. 97). Hänen koulutuksensa on ollut kiistelyn kohteena. Plinius vanhemman vihamielisen väitteen mukaan Asklepiades oli alkuaan reetori ja hän oli ryhtynyt lääkäriksi ilman lääketieteen opintoja (Plinius NH 26,12; Scarborough 1993). Toisen käsityksen mukaan hänellä todella oli laaja lääketieteellinen koulutus, jonka hän oli hankkinut osaksi opiskelulla Ateenassa ja Parionissa (Wellmann 1908). Celsuksen, Pliniuksen ja Galenoksen maininnoista voidaan päätellä, että hän saavutti valtavan maineen elinaikanaan Roomassa. Hänen oppejaan levittivät edelleen hänen oppilaansa, laodikealainen Themison ja keisari Augustuksen kylmillä kyvyil-

lä parantanut Antonius Musa (*Dio* 53,30,3; *Plinius NH* 25,77; *Suet. Augustus* 81; *Michler* 1993).

Asklepiades oli kiihkeä kylpyjen puolestapuhuja. Hänen tautioppinsa mukaan ihmisruumis koostui alkeishiukkasista, atomeista, ja huokosista. Atomit liikkuvat jatkuvasti huokosten läpi. Jos nestemäiset aineet virtasivat ruumiin onteloissa vapaasti, ruumis oli terve. Sairaus johtui siitä, että nesteiden kierto estyi atomien tukkiessa huokokset. Esteitä saattoi syntyä atomien koon, lukumäärän tai väärän liikkumisen ansiosta. Themison lisäsi tähän vielä sen mahdollisuuden, että huokokset, joiden läpi atomit liikkuvat, saattoivat olla liian supistuneita tai laajentuneita. Sairauksien syynä saattoi siten olla huokosten liiallinen supistus- tai relaksaatiotila (*Margotta* 1971; *Harig* 1983; *Vallance* 1993).

Asklepiadeen mukaan terveyttä ylläpidettiin saavuttamalla oikea tasapaino ruumiin elementtien välillä oikealla ruualla, juomalla, ruumiinharjoituksilla ja kylpemisellä. Hänen oppilaidensa perustama metodistikoulukunta korosti kylpemisestä merkitystä hikoilun aiheuttajana varsinkin silloin, kun huokokset olivat heidän mielestään supistuneina. Juomia tarvittiin silloin kun huokokset olivat liian laajat (*Margotta* 1971). Asklepiades ja hänen oppilaansa hyökkäsivät Hippokrateen humoraaliopin.

Asklepiades kannatti kylpyjä sekä tauteja estävässä että hoitavassa mielessä. Roomalaiset kylpylät, joissa olosuhteet olivat kosta ja kuiva, kuuma ja kylmä, sopivat erinomaisesti yhteen hänen atomiteoriasta johdettuun fysiologiaansa (*Fagan* 1999 s. 97). Pliniuksen mukaan Asklepiades menestyi Roomassa, koska hän määräsi miellyttäviä hoitoja, joihin olennaisena osana kuuluivat vesihoidot (*Plinius NH* 26,14). Asklepiades syrjäytti traditionaalisen roomalaisen lääkinnällisen hoidon ja toi tilalle kreikkalaistyyppisen lääketieteen. Pliniuksen mukaan Asklepiades oli pelkkä seikkailija. Muista lähteistä saamme kuitenkin tietää, että hän oli tosiasiaa eturivin lääkäri, joka saavutti huomattavan maineen Roomassa.

Ei liene puhdas sattuma, että roomalaisten kiinnostus kylpyihin lisääntyi dramaattisesti juuri Asklepiadeen ja hänen oppilaidensa elinaikana. Asklepiadeen suosittelimilla hoidoilla on ollut luultavasti huomattava vaikutus roomalaisten käyttäytymiseen. Voidaan olettaa, että hänen teoriansa levisivät varsin pian eliitin piiristä kansan keskuuteen. Vaikka Asklepiades ei aloittanut roomalaisten kylpemiskulttuuria, hän on epäilemättä sitä huomattavasti kiihdyttänyt (*Fagan* 1999 s. 102-103).

Roomalaiset kylpivät, koska he uskoivat sen olevan hyväksi terveydelle. Kylpemisellä terveet ylläpitivät terveyttään ja ehkäisivät sairauksia. Käsitys, että kylpemisestä ja hyvän terveyden välillä oli yhteys, näyttää olleen ei-lääketieteellistenkin kirjoittajien keskuudessa yleinen (*Fagan* 1999 s. 87-88). Sairaat kävivät kylpylöissä hoitakseen itsensä kuntoon. Asklepiadeen ohella lukuisat muutkin lääkärit suosittelivat kylpyjä hoidollisista syistä mitä erilaisimmissa sairauksissa: halvauksiin, lihas- ja nivelsairauksiin, virtsatievaivoihin, maksavaivoihin, silmävaivoihin, ruoansulatushäiriöihin, kuumeeseen jne. (*Jackson* 1988 ja 1990; *Fagan* 1999 s. 86-87). Antonius Musa käytti kylmävesihoitoja Augustuksen keisariperheen hoidossa vaihtelevin tuloksin (*Cass. Dio* 53,30,3-4).

Antiikin kylpylökulttuurin loppu lännessä

100-luku jKr. oli Rooman valtakunnan kulta-aikaa. Vuosisata oli kulta-aikaa myös kylpylöiden rakentamisessa. Tänä aikana sadat kaupungit rakensivat ensimmäiset kylpyläänsä (*Jouffroy* 1986; *Fagan* 1999). Kriisien täyttämä 200-luku oli rakentamisessa paljon hiljaisempaa aikaa lukuunottamatta vuosisadan alkua, Severusten aikaa. Septimius Severuksen tiedetään rakentaneen kaksi termiä Roomaan - kumpikaan ei tosin ole säilynyt. Vuosina 212-216 keisari Caracalla rakennutti suuret terminsä. Tätä kylpylää Elagabalus ja Severus Alexander myöhemmin täydensivät rakentamalla sille ympärismuurin pylväskäytävineen (*Heinz* 1983; *Nielsen* 1991).

Kylpylöiden rakentaminen koki toisen nousukautensa tetrarkian aikana. Kylpylöitä myös korjattiin. Vuosina 298-305/6 keisari Maximianuksen aloitteesta rakennettiin Roomaan Diocletianuksen terminä tunnetut laitokset. Kylpylä oli suurin kaikista Rooman kylpylöistä, pinta-alaksi on laskettu yli 140 000 neliometriä. Konstantinuksen termit, jotka valmistuivat vuonna 315, olivat pinta-alaltaan vain seitsemäsosa Diocletianuksen termien koosta (*Nielsen* 1991). Konstantinuksen kylpylä oli viimeinen Rooman kaupungin keisarillisista termeistä. Keisarillinen rakentaminen siirtyi tämän jälkeen uuteen pääkaupunkiin, Konstantinopoliin.

Faganin kokoamien kylpylöiden rakentamisesta kertovien piirtokirjoitusten mukaan sekä kylpylöiden uusrakentamista ja vanhojen korjauksia oli läntisessä valtakunnan osassa 300-luvulla vielä huomattavan paljon. Vasta

400-luvulla rakennuspiirtokirjoituksissa tapahtuu romahdus (Fagan 1999 s. 130-135). Valtaosa Faganin kokoamista piirtokirjoituksista on Italiasta ja Pohjois-Afrikasta.

Uusimpien tutkimusten mukaan Pohjois-Afrikassa ja suuressa osassa Italiaa antiikin kaupunki-kulttuuri säilyi elinvoimaisena huomattavan kauan. Pohjois-Afrikassa kaupunkien rappeutuminen alkoi vasta 400-luvun alussa (Lepelley 1979–1981). Italiassa kaupungeilla oli 300-luvulla paljonkin jäljellä siitä loistosta, joka oli vallinnut niissä keisariajan alkuvuosisatoina (Ward-Perkins 1984). Kaupunkikulttuuri säilyi elinvoimaisena huomattavan kauan myös Etelä-Espanjassa, nykyisen Provencen alueella ja Dalmatiassa. Muualla lännessä kaupungit perinteisessä muodossaan käytännöllisesti katsoen katosivat jo 200-luvulla (Liebeschuetz 2001 s. 74-103).

Joka tapauksessa rappeutuminen oli käynnissä 400-luvulla myös niillä alueilla, joissa antiikin kaupunkikulttuuri oli säilynyt pisimpään. Kaupungit köyhtyivät ja pienentyivät kooltaan ja väestömäärältään. Italia, jossa kylpyläkulttuuri oli syntynyt, näytti vuonna 600 perin toiselta kuin Rooman valtakunnan kultaisina päivinä tai vielä vuonna 400. Rooman kaupungin väkimäärä oli vähentynyt murto-osaan entisestä. Vuoden 600 tienoilla kaupungissa oli alimman arvion mukaan 5000 ja ylimmänkin arvion mukaan vain 30 000–40 000 asukasta (Krautheimer 1980 s. 165; Liebeschuetz 2001 s. 374 viite 31). Kuten Liebeschuetz (2001) sattuvasti toteaa, Rooman valtakunnan termien ja muiden suurten rakennusten jäännökset seisoivat vaatimattomien keskiaikaisten rakennusten keskellä kuin kokonaan toisen rodun rakentamina.

Kylpylöiden rappeutuminen kulki käsi kädessä valtakunnan häviön kanssa. Vielä kuningas Theoderikin (493–526) korjauttama Caracallan kylpylä lopetti toimintansa, kun gootit katkaisivat sen akveduktin vuonna 537. Diocletianuksen termien veden tarpeesta huolehtineen akveduktin gootit katkaisivat vuonna 538. Akveduktit ja niiden myötä kylpylät lakkasivat toimimasta muuallakin valtakunnan länsiosissa, eikä kenelläkään ollut varaa enää korjata niitä.

Myös polttopuun saanti vaikeutui kaupunkien talouden rappeutuessa. Polttopuu oli kaikkein suurin menoerä kylpylöiden ylläpitämisessä. Polttopuu oli kallista ja köyhtyneillä kaupungeilla ei ollut enää varaa ostaa sitä. Polttopuun saannin vaikeutumiseen vaikutti myös ilmeisesti metsien loppuun hakkaaminen. Lähteet osoittavat, että polttopuu oli myöhäisantiikissa kasvava

ongelma (Nielsen 1991 s. 59 ja 125). Kylpylöiden ylläpidosta tuli ratkaisematon ongelma.

Kristittyjen askeetikkojen vaalimalla peseytymättömyyden ihanteella (*alusia*) lienee ollut jonkin verran merkitystä antiikin kylpemistavan kuihtumisessa pois (Yegül 1992 s. 318). Jotkut tutkijat pitävät pesemättömyyden ihannetta kuitenkin toisarvoisena seikkana tässä prosessissa. Antiikin kylpyläkulttuurin loppu johtui vähemmän kristinuskon vaikutuksesta kuin muista syistä, ennen muuta kaupunkien taloudellisesta kriisistä (Berger 1982; Nielsen 1991). Lisäksi keskiajalla juuri kirkko piti yllä vähäistä kylpyläkulttuuria rakentamalla pieniä kylpylöitä kirkkorakennusten ja luostareiden yhteyteen.

Kylpylät Itä-Roomassa

Kaupungit ja niiden kylpyläkulttuuri säilyivät idässä pitempään kuin lännessä. Kun Konstantinus valitsi vuonna 324 pääkaupunkinsa paikaksi Bosporin rannalla sijainneen Byzantionin ja määräsi Uuden Rooman perustettavaksi sen paikalle, alkoi kaupungissa vilkas rakennustoiminta. Keisarillisen palatsin, hippodromin ja monien muiden suurten rakennustöiden ohella Konstantinus Suuri korjautti vanhan, jo Septimius Severuksen rakennuttaman, Zeuksippoksen, kylpylän. Se otettiin täysin uudistettuna käyttöön kaupungin vihkimisen yhteydessä v. 330 (*Malalas* 321,12-15; *Chronicon* Paschale 529,5-7).

Kylpylöiden rakentaminen jatkui tässä Konstantinopoliksi nimetyssä kaupungissa myös Konstantinuksen seuraajien aikana. Vuoden 425/426 tienoilta peräisin olevan *Notitia Urbis Constantinopolitanae* mukaan kaupungissa oli kahdeksan suurta termiä ja 153 balneaa. Suurimmat olivat Constantius II:n aikana (337–361) rakennetut termit (*Thermae Constantinianae*). Keisari Valens rakennutti kaupunkiin kaksi, tyttäriensä Carosan ja Anastasian mukaan nimetyt termit (*Thermae Carosianae* ja *Thermae Anastasianae*). Arkadioksen aikana (ilmeisesti v. 395) kaupunkiin rakennettiin Arkadioksen termeinä (*Thermae Arcadianae*) tunnettu kylpylä. Muiden *Notitiassa* mainittujen termien (*Thermae Honorianae*, joita oli kaksi, ja *Thermae Eudocianae*) syntyhistoria on epäselvä (Berger 1982 s. 144-151).

Vanha Hadrianuksen rakennuttama akvedukti osoittautui uuden pääkaupungin tarpeisiin riittämättömäksi. Valensin aikana (v. 373) alkoi vetä tulla kaupunkiin uudesta akveduktista. Tämän Valensin akveduktina tunnetun järjestelmän

rakentamiseen kului aikaa 30 vuotta ja se keräsi vettä laajalta alueelta Traakiasta. Kaupunkiin rakennettiin myös lukuisia vesivarastoja (*Mango* 1995 s. 1-18). Näistä Justinianuksen aikana rakennettu Cisterna Basilica (Yerebatan Saray) on erinomaisesti säilynyt ja on nykyään Istanbulissa käyvien turistien ihmeteltävänä. Prokopioksen mukaan tämä valtavan suuri vesivarasto rakennettiin turvaamaan kaupungin vesihuolto kesäkuukausien aikana (*Proc. De aed.* 1,11,10-15).

Antiikin kylpyläkulttuuri jatkui elinvoimaisena muuallakin Itä-Roman alueella. Suuret, monumentaaliset, termit säilyivät ainakin Syyriassa huomattavan kauan. Kronikoitsija Johannes Malalaksen Chronographiassaan mainitsemista yhdeksästä Antiokian termistä ainakin neljä oli toiminnassa vielä 400-luvulla (*Berger* 1982 s. 46-47). Kylpylä C:nä tunnetut termit säilyivät Antiokiassa keisari Justinianuksen aikana tapahtuneeseen maanjäristykseen saakka. Palestiinassa Gadaran termit ja Egyptissä Aleksandrian termit toimivat vähintään arabien valloituksiin asti 600-luvulla (*Nielsen* 1991 s. 113-114). Syyriassa, Palestiinassa, Jordaniassa ja Egyptissä kaupungit säilyivät suurina väestökeskuksina arabien valloituksiin saakka ja ylikin (*Liebeschuetz* 2001 s. 54-63, 400).

Kenties suurimmat muutokset tapahtuivat balneoissa. Näissä kylmä osasto kasvoi ja lämmitetty osasto pieneni. Syynä tähän muutokseen oli todennäköisesti polttopuupula ja kaupunkien taloudelliset vaikeudet. Ei ollut enää varaa hankkia kallista polttopuuta. Toisaalta myös suurista yhteisältaista luovuttiin vähitellen. Tilalle tulivat selvästi aikaisempaa pienemmät altaat. Syynä tähän saattoi olla kristinusko, joka vieroksui yhteiskylpyjä. Toinen mahdollinen selitys tälle jo 300-luvulla alkaneelle kehitykselle oli vesipula: akveduktit lakkasivat monin paikoin vähitellen toimimasta (*Nielsen* 1991 s. 114-116).

Kristinusko ja kylpeminen

Konstantinus Suuren kääntymisestä lähtien kristinusko oli valtion suosima uskonto. Theodosius Suuren aikana (v. 380) siitä tuli valtion virallinen uskonto. Kuinka kristityt suhtautuivat kylpemiseen? Kylpeminen oli 300-luvulla väestön keskuudessa syvään juurtunut, vuosisatainen traditio. Myöhäisantiikin keisarillinen lainsäädäntö tunnusti kylpylöiden keisarillinen lainsäädäntö tunnusti kylpylöiden välttämättömyyden (*necessitas lavacrorum*) (*Cod. Theod.* 13,5,13). Antiikin kylpylät olivat maallisia laitoksia. Ne pysyivät maallisina myös kristin-

uskon tultua valtauskonnoksi. Kristinusko ei merkinnyt antiikin kylpytradition katkeamista. Varsinkin varhaisemmat kirkkoisät pitivät kylpemisestä itsestään selvyytenä. Kirkkoisä Johannes Khrysostomoksen tiedetään pitäneen erityisen paljon kylpemisestä. Hänelle syöminen ja kylpeminen olivat yhtä välttämättömiä (*Patrologia Graeca* (PG) 59, 118). Monilla muillakin kirkkoisillä oli myönteinen suhtautuminen kylpemiseen. Useimmat piispat ja munkit kylpivät usein ja mielellään. Efesoksen piispa Antonioksella tiedetään olleen 300-luvulla yksityiskylpylä. Kirkkohistorioitsija Sokrateksen mukaan 400-luvun alussa Konstantinopolin novationolaisen (harhaoppinen lahkko) piispa Sisinnios kylpi kahdesti päivässä (*PG* 67, 728B). Munkit eivät olleet epätavallinen näky julkisissa kylpylöissä 600-luvullakaan (*Berger* 1982 s. 38-39).

Kirkkojen ja luostareiden yhteyteen alkoi ilmestyä kylpylöitä 400-luvulta lähtien. Gerasan piispa Placcus kustansi vuonna 454 pienen kylpylän katedraalinsa viereen (*Kraeling* 1938 n:o 296). Myös Kyrrhoksen piispa Theodoretos rakennutti kylpylöitä (*Theod. epist.* 81,89 ja 79,84). Pyhä Melania Nuorempi (383-439) rakennutti puolestaan kylpylän nunnaluostarinsa yhteyteen Jerusalemissa (*V. Mel.* 29,25).

Kristityt vastustivat kuitenkin julkisiin kylpylöihin liittyviä ei-toivottuja piirteitä. Näitä olivat liiallinen rikkaudella komeilu ja erityisesti naisten ja miesten yhteiskylpy (*balnea mixta*). Varhemmalla keisariajalla naisten ja miesten yhteiskylpy näyttää olleen yleistä. Keisari Hadrianus oli kieltänyt tavan (*SHA Hadr.* 18,10). Kielto oli uusittu Marcus Aureliuksen ja Alexander Severuksen aikana (*SHA Marc. Aurel.* 23,8 ja *Alex. Sev.* 24,2). Tapa eli kuitenkin sitkeästi kylpytraditiossa ja säilyi kirkkoisien kritiikistä huolimatta myös kristillisen keisarikunnan aikana. 300-luvulla Laodikean kirkolliskokouksessa yhteiskylvyt kiellettiin ensimmäisen kerran virallisella kirkollisella tasolla (30. kanoni), vaikka kirkon torjuva asenne oli tätä paljon vanhempi. Se, että 600-luvun lopulla yhteiskylpyjä koskeva kielto oli vieläkin uusittava Konstantinopolissa pidetyssä Trullon kirkolliskokouksessa (77. kanoni), osoittaa, että asia oli vielä tällöinkin ongelma.

Monet kirkkoisät vastustivat kokonaan naisten tuleamista julkisiin kylpylöihin. Naiset olivat heidän mielestään taipuvaisia maallisille viettelyksille. Viettelykset uhkasivat heitä juuri kylpylöissä. Erityisesti yhteiskylvyt tarjosivat lähestymismahdollisuuksia synnillisissä tarkoituksissa. Ratkaisu tähän ongelmaan oli kaksois-

kylpylöiden rakentaminen. Joskus vanhoihin kylpylöihin lisättiin rakennus naisia varten. Yhteiskylvyt näyttävät kuitenkin loppuneen tosiasyassa vasta sitten, kun antiikin kylpylaitos rappeutui lopullisesti Bysantin ”pimeinä vuosisatoina”, 600- ja 700-luvulla (Berger 1982 s. 45).

Peseytymättömyys oli erityisesti itäisten askeetikkojen vaalima ihanne (Zellinger 1928 s. 47ff.; Berger 1982 s. 34-36). Gregorios Nazianzilaisen mukaan kappadokialainen kirkkoisä Basileios Suuri oli erityisen ylpeä peseytymättömyydestään (PG 36, 575). Kirkkoisä Athanasioksen mukaan pyhä Antonios ei peseytynyt koskaan (Vita S. Antonii, PG 26, 912B-C). Naispuoliset askeetikot jäivät tässä ihanteessa tuskin jälkeen miespuolisista askeetikoista. Niinpä Melania Nuorempi kieltäytyi myös peseytymisestä. Hänen pyynnöistään rakennettiin tosin myöhemmin kylpylä nunnaluostarin yhteyteen Jerusalemissa. Askeetikot eivät kuitenkaan kieltäytyneet kylvyistä sairauden sattuessa, ei myöskään Basileios Suuri. Kylpeminen sairauden hoitamiseksi oli askeetikoille täysin sallittua. Jotkut miesaskeetikot näyttävät harjoittaneen itsensä kovettamista lihanhimoja vastaan kylpemällä yhdessä naisten kanssa (Evagrius HE 31,10-16).

Antiikin kylpyläkulttuurin loppu Bysantissa

Antiikin kylpyläkulttuuri Bysantissa päättyi vakaviin taloudellisiin ja poliittisiin kriiseihin 500- ja 600-luvulla (Berger 1982 s. 34). Paiseruttokin riehui vuonna 541 lähtien toistuvasti valtakunnassa vähentäen kaupunkiväestöä (Heikura 2002). Kristinuskolla ei ollut kylpyläkulttuurin hiipumisessa paljonkaan tekemistä. Valtakunnan itäiset osat, joissa kaupunkikulttuuri ja kylpyläelämä olivat elinvoimaisimpia, menetettiin pysyvästi arabeille 600-luvun alkupuolella. Vähässä-Aasiassa kaupungit hävisivät perinteisessä muodossaan muutamia rannikkokaupunkeja lukuun ottamatta käytännöllisesti katsoen kokonaan viimeistään 600-luvun puolivälin jälkeen. Osa kaupungeista muuttui linnoituksiksi, osa siirtyi paremmin puolustettaviin paikkoihin ja osa lakkasi kokonaan toimimasta (Brandes 1989 s. 81-131; Liebeschuetz 2001 s.39).

Myös Konstantinopolin termit lopettivat toimintansa. Avaarit katkaisivat Valensin akveduktin vuonna 626. Se korjattiin vasta vuonna 767 (Mango 1995 s. 17). Zeuksippoksen kylpylä näyttää olleen toiminnassa vielä vuonna 713,

mutta lähteet vaikenevat antiikin termeistä tämän jälkeen. Vaikeneminen ei johdu ”pimeiden vuosisatojen” niukoista lähteistä vaan siitä, että kylpylät olivat todella lopettaneet toimintansa. 900-luvulle tultaessa lähes kaikki muistotkin niistä olivat unohtuneet.

Kylpeminen ei suinkaan lakannut kokonaan Konstantinopolista tai muualtakaan Bysantista. Pieniä kylpylöitä oli yhä luostareiden ja kirkkojen yhteydessä sekä keisarin palatsissa (Berger 1982 s. 56-71). Konstantinopolissa oli myös joukko hurskaiden diakonia-veljeskuntien ylläpitämiä pieniä kylpylöitä, joihin kokoonnuttiin yksi tai kaksi kertaa viikossa peseytymään ja ruokkimaan köyhiä (Magdalino 1990; Magdalino 1996 s. 31-34). Bysantin kylpylät oli kuitenkin huomattavasti vaatimattomampia kuin myöhäisantiikin laitokset olivat olleet.

Antiikin julkisten kylpylöiden todellisia perijöitä olivat arabit, jotka omaksuivat kylpyläkulttuurin vallattuaan Bysantin itäiset maakunnat 600-luvulla. Al-Ya’qubin mukaan Bagdadissa olisi ollut kaupungin perustamisen (v. 762) jälkeen 10 000 kylpylää. Al-Khatibin mukaan niitä oli 900-luvun alussa jopa 27 000 (Hitti 1991 s. 338-339). Vaikka nämä luvut ovat suuresti paisuteltuja – kuten arabilähteiden luvut tavallisesti ovat – kylpyläkulttuuri oli huomattavan elinvoimaista islamilaisessa maailmassa. Islamilainen hammam kukoisti koko keskiajan ja siirtyi aikanaan myös turkkilaisille (Grotzfeld 1970; Klinghardt 1927).

Huolimatta monista eroista – ennen kaikkea miesten ja naisten yhteiskylvyn puuttuminen – käynti turkkilaisessa kylpylässä on huomattavassa määrin samanlaista kuin olisi ollut käynti kaukaisessa esikuvassaan, roomalaisessa kylpylässä.

KIRJALLISUUTTA

Alföldy, G. (1986): *Die römische Gesellschaft*. Stuttgart.
 Balsdon, J. P. V. D. (1969): *Life and leisure in ancient Rome*. London.
 Berger, A. (1982): *Das Bad in der byzantinischen Zeit*. München.
 Brandes, W. (1989): *Die Städte Kleinasiens im 7. und 8. Jahrhundert*. Berlin.
 Bruun, C. (1991): *The Water Supply of Ancient Rome: A Study of Roman Imperial Administration*. Helsinki.
 Brödner, E. (1983): *Die römischen Thermen und das Antike Badewesen*. Darmstadt.

- Carcopino, J. (2001): *Sellaista oli elämä keisarien Roomassa*. Suom. Marja. Itkonen-Kaila. Juva. Alkuteos: *La vie quotitienne à Rome à l'apogee de l'empire*, 1939.
- Castrén, P. et al. (1998): *Pompeji, Venuksen kaupunki*. Helsinki.
- Delaine, J. (1993): "Roman Baths and Bathing". *JRA* 6, 348-58.
- Eschebach, H. (1979): *Die Stabianer Thermen in Pompeji (Denkmäler antiker Architektur 13)*. Berlin.
- Fagan, G. G. (1999): *Bathing in Public in the Roman World*. Ann Arbor.
- Fontanille, M.-T. (1985): "Les bains dans la médecine gréco-romaine". Teoksessa A. Pelletier (ed.), *La médecine en Gaule: Villes d'eaux, sanctuaires des eaux*, s. 15-24. Paris.
- Forsius, A. (2001): *Ihmisiä lääketieteen historiassa*. Jyväskylän.
- Garbrecht, G. & Manderscheid, H. (1994): *Die Wasserbewirtschaftung römischer Thermen: archäologische und hydro-technische Untersuchungen*. Braunschweig.
- Garnsey, P. & Saller, R. (1987): *The Roman Empire*. Berkeley and Los Angeles.
- Gros, R. (1987): "Les thermes dans la Rome antique". *HSMed* 21, 45-50.
- Grotzfeld, H. (1970): *Das Bad im arabisch-islamischen Mittelalter. Eine kulturgeschichtliche Studie*. Wiesbaden.
- Harig, G. (1983): "Die philosophischen Grundlagen des medizinischen Systems des Asklepiades von Bithynien". *Philologus* 127, 43-60.
- Heikura, P. T. (2002): "Justinianuksen rutto". *Lääketieteellinen aikakauskirja Duodecim* 118,8, 821-826.
- Heinz, W. (1983): *Römische Thermen*. München.
- Heinz, Werner (1996): "Antike Balneologie in späthellenistischer und römischer Zeit: Zur medizinischen Wirkung römischer Bäder". *ANRW* 2,37,3 s. 2411-32.
- Hitti, P. K. (1991): *History of the Arabs*. Tenth Edition, 14 reprint. Hong Kong.
- Hoffmann, M. (1999): *Griechische Bäder*. München.
- Horster, M. (2001): *Bauinschriften römischer Kaiser. Untersuchungen zu Inschriftenpraxis und Bautätigkeit in Städten des westlichen Imperium Romanum in der Zeit des Prinzipats* (Historia Einzelsch. 157). Stuttgart.
- Hüser, H. (1979): "Wärmetechnische Messungen an einer Hypokaustenheizung in der Saalburg". *Saalbjb* 36, 12-30.
- Jackson, R. (1988): *Doctors and Diseases in the Roman Empire*. London.
- Jackson, Ralph (1990): "Waters and Spas in the Classical World." Teoksessa Porter, R. (ed.), *The Medical History of Waters and Spas*, s. 1-13. London.
- Jones, A. H. M. (1968): *The Later Roman Empire 284-602*. Oxford.
- Jouffroy, H. (1986): *La construction publique en Italie et dans l'Afrique romaine*. Strasbourg.
- Klinghardt, K. (1927): *Türkische Bäder*. Stuttgart.
- Kraeling, C. H. (ed.) (1938): *Gerasa, City of the Decapolis*. New Haven.
- Krautheimer, R. (1980): *Rome: Profile of a City*. Princeton.
- Kretzschmer, F. (1953): "Hypokausten". *Saalbjh* 12, 8-41.
- Künzl, E. (1986): "Operationsräume in römischen Thermen". *Bjb* 186, 491-509.
- Künzl, E. (1996): "Forschungsbericht zu den antiken medizinischen Instrumenten". *ANRW* 2,37,3 s. 2433-2639.
- Lepelley, C. (1979-1981): *Les cités de l'Afrique romaine au Bas-empire*. 2 vols. Paris.
- Liebeschuetz, J. H. W. G. (2001): *Decline and Fall of the Roman City*. Oxford.
- Magdalino, P. (1990): "Church, bath and diakonia in medieval Constantinople". Teoksessa R. Morris (ed.), *Church and People in Byzantium*, s. 165-188. Birmingham.
- Magdalino, Paul (1996): *Constantinople médiévale. Études sur l'évolution des structures urbaines*. Paris.
- Manderscheid, H. (1981): *Die Skulpturenausstattung der kaiserzeitlichen Thermenanlagen*. Berlin.
- Manderscheid, H. (1988): *Bibliographie zum römischen Badewesen unter besonderer Berücksichtigung der öffentlichen Thermen*. München.
- Manderscheid, H. (1988): "Römische Thermen: Aspekte von Architektur, Technik und Ausstattung." Teoksessa *Geschichte der Wasserversorgung, Bd 3: Die Wasserversorgung antiker Städte* s. 99-125. Mainz.
- Mango, C. (1990): *Le développement urbain de Constantinople (IVe-VIIe siècles)*, 2e ed. Paris.
- Mango, C. (1993): *Studies on Constantinople*. Aldershot.
- Mango, C. (1995): "The Water Supply of Constantinople". Teoksessa C. Mango & G. Dagron (ed.), *Constantinople and its Hinterland*. Cambridge.
- Margotta, R. (1971): *Lääketiede kautta aikojen*. Suom. Irma Rostedt. Porvoo.
- Meiggs, R. (1982): *Trees and Timber in the Ancient Mediterranean World*. Oxford.
- Michler, M. (1993): "Principis Medicus: Antonius Musa." *ANRW* 2,37,1 s. 757-85.
- Nielsen, I. (1991): *Thermae et Balnea*. Århus.
- Scarborough, J. (1993): "Roman Medicine to Galen". *ANRW* 2,37,1 s. 3-48.
- Toner, J. P. (1995): *Leisure and Ancient Rome*. Cambridge.

- Vallance, T. (1990): *The Lost Theory of Asclepiades of Bithynia*. Oxford.
- Vallance, T. (1993): "The Medical System of Asclepiades of Bithynia". *ANRW* 2,37,1, 693-727.
- Veyne, P. (ed.) (1987): *A History of Private Life. Vol. I: From Pagan Rome to Byzantium*. Cambridge, MA.
- Vuorenjuuri, M. (1967): *Sauna kautta aikojen*. Helsinki.
- Ward-Perkins, B. (1984): *From Classical Antiquity to the Middle Ages. Urban Public Buildings in Northern*

and Central Italy A.D. 300-850. Oxford.

- Weber, M. (1996): *Antike Badekultur*. München.
- Wellmann, M. (1908): "Asklepiades aus Bithynien von einem herrschenden Vorurteil befreit". *Njb* 21, 684-703.
- Yegül, F. (1992): *Baths and bathing in classical Antiquity*. New York.
- Zellinger, J. (1928): *Bad und Bäder in der altkristlichen Kirche*. München.
- Kirjoittaja on filosofian lisensiaatti ja vapaa tutkija.